

Protoegzistencijalistički i egzistencijalni bijeg

Đurin, Ivona

Master's thesis / Diplomski rad

2021

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **Josip Juraj Strossmayer University of Osijek, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:142:267582>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-12-28**

FILOZOFSKI FAKULTET
SVEUČILIŠTE JOSIPA JURJA STROSSMAYERA U OSIJEKU

Repository / Repozitorij:

[FFOS-repository - Repository of the Faculty of Humanities and Social Sciences Osijek](#)

Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku

Filozofski fakultet

Diplomski studij Hrvatskoga jezika i književnosti

Ivona Đurin

Protoegzistencijalistički i egzistencijalni bijeg

Diplomski rad

Mentor: prof. dr. sc. Goran Rem, trajno zvanje

Osijek, 2021.

Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku

Filozofski fakultet

Diplomski studij Hrvatskoga jezika i književnosti

Ivona Đurin

Protoegzistencijalistički i egzistencijalni bijeg

Diplomski rad

Znanstveno područje humanističkih znanosti, znanstveno polje filologija,

znanstvena grana teorija i povijest književnosti

Mentor: prof. dr. sc. Goran Rem, trajno zvanje

Osijek, 2021.

IZJAVA

Izjavljujem s punom materijalnom i moralnom odgovornošću da sam ovaj rad samostalno napravila te da u njemu nema kopiranih ili prepisanih dijelova teksta tuđih radova, a da nisu označeni kao citati s napisanim izvorom odakle su preneseni.

Svojim vlastoručnim potpisom potvrđujem da sam suglasna da Filozofski fakultet Osijek trajno pohrani i javno objavi ovaj moj rad u internetskoj bazi završnih i diplomskih radova knjižnice Filozofskog fakulteta Osijek, knjižnice Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku i Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu.

U Osijeku, datum

15.09. 2021.

Luca Đurić, 0122220368

ime i prezime studenta, JMBAG

SADRŽAJ

1. UVOD	1
2. KNJIŽEVNI KORPUS	2
2.1. Milutin Cihlar Nehajev.....	2
2.1.1. <i>Bijeg</i>	3
2.2. <i> Glasom protiv topova</i> Alenke Mirković.....	5
2.3. <i>Poetika buke</i> Gorana Rema	6
3. ĐURO ANDRIJAŠEVIĆ VS. ALENKA MIRKOVIĆ	7
4. RAZRADA	9
4.1. <i>Bijeg kao putovanje</i>	9
4.2. <i>Bijeg od sebe i „Drugoga“</i>	15
4.3. <i>Bijeg kao izlaz</i>	20
5. ZAKLJUČAK	26
6. LITERATURA	27

Sažetak

Cilj je ovog diplomskog rada prikazati koliko su roman *Bijeg* Milutina Cihlara Nehajeva, romaneskna kronika Alenke Mirković *Glasom protiv topova* te antologija Gorana Rema *Poetika buke* zapravo povezani tj. obilježeni sličnim elementima, koji nas dovode do naše teme, a to je bijeg, bijeg od sebe i bijeg od drugoga. Svi navedeni elementi bijega postat će predmetom naše komparativne analize. Metoda kojom se služilo u svrhu pisanja ovoga rada jest iščitavanje literature vezane uz povijest romana s početka 20. stoljeća, odnos kritike na roman kao i povijest romana s kraja istog stoljeća, nadalje literature vezane uz hrvatsko ratno pismo. Dotaknut ćemo se i psihološkog aspekta bijega u smrt, tj. suicida koji će nam pomoći za razumijevanje stanja antijunaka Andrijaševića. Na koncu proučavanje Peleševa *Tumačenja romana* tj. njegovih narativnih figura koje će nam poslužiti kao temelj za usporedbu na psihemskoj, sociemskoj i ontemskoj razini.

Ključne riječi: bijeg, ratna proza, romaneskna kronika, roman, narativne figure

1. UVOD

Unutar ovog rada najprije će se staviti naglasak na književni korpus tj. tekstove kojima raspoložemo, dakle iznijet će se glavne značajke Nehajeva doba o onome što kaže kritika, povijesti romana i samom književnom opusu autora kao i glavne značajke hrvatske ratne proze, kao proze koja nastaje u samoj buci rata, dakle bez uljepšavanja i popravaka. Nadalje, ovaj korpus dat će nam mogućnost komparativne analize na njihovoj tematskoj razini prije svega, a to je motiv bijega koji ćemo razraditi kroz sve njegove mogućnosti, kao bijeg kroz putovanje, bijeg od samoga sebe i „drugoga“, bijeg kao traženje smisla te bijega kao konačnoga izlaza ili pada. Sve ove komponente obradit ćemo u razradbenom dijelu rada.

Kada budemo krenuli u samu razradu teme kao glavno štivo poslužiti će nam Nehajev *Bijeg* koji sa samim naslovom donosi upravo ono što nas ovdje zanima, bijeg čovjeka nezadovoljnog uvjetima u kojima se nalazi pronalazeći utjehu u porocima, promjeni okoline i razmišljanju o bijegu zauvijek. S druge strane uz ovoga suvišnoga čovjeka njemu slične pronaći ćemo u nešto daljoj književnosti od Nehajeva, dakle s početka 20. stoljeća krećemo na kraj istog. Kroz hrvatsku ratnu prozu s kraja 20. stoljeća i priče koje su obilježile događaje u Domovinskom ratu u konačnici dolazimo do glavne usporedbe ovoga rada. Bijeg dakle postaje jedino rješenje, Nehajevom junaku s jedne i nedužnim ljudima iz ratnog pisma s druge strane. Knjiga Alenke Mirković *Glasom protiv topova* bit će uz bok Nehajevu *Bijegu* te poslužiti kao usporedno štivo, dok ćemo knjigu Gorana Rema *Poetika buke*, antologija slavonskog ratnog pisma koristiti u tragovima kada ponekim stihom ili dijelom priče želimo zaokružiti ovu našu priču. Dublju ćemo analizu svih „bjegova“ detaljnije opisati uz pomoć Peleševa *Tumačenje romana* točnije njegova *psihema*, *sociema* i *ontema*.

Cijelu ćemo ovu priču kada dovršimo sve usporedne komponente zaokružiti zaključkom, koji će poslužiti i kao svojevrsna sinteza svega što smo kroz ovaj rad proveli.

2. KNJIŽEVNI KORPUS

Ovaj je rad zamišljen kao komparativni, naime suočit ćemo se sa usporedbom triju tekstova koja nastaju u različitim godinama te sukladno tome i u kontekstu različitih poetika. Na prvom mjestu imamo *Bijeg* Milutina Cihlara Nehajeva koji datira s početka 20. stoljeća (1909.), nadalje roman Alenke Mirković koji datira sa samog kraja istog stoljeća (1997.) u konačnici dolazimo i do trećeg djela koji je objelodanjen u 21. stoljeću, *Poetika Buke* Gorana Rema, no možda sama knjiga datira iz novijeg doba, ali njezini tekstovi u uskoj su vezi sa onima Alenke Mirković jer također govore o strahotama toga vremena na našim prostorima.

2.1. Milutin Cihlar Nehajev

Milutin Cihlar Nehajev hrvatski je dramatičar, pripovjedač i esejist, rođen je u Senju 1880. godine. U rodnome Senju krenuo je u gimnaziju koju kasnije završava u Zagrebu. Studirao je u Beču, gdje je doktorirao kemiju. Kao profesor okušao se u gimnaziji u Zadru gdje je pokrenuo časopis „Lovor“, nakon čega prelazi na učilište u Križevce i na koncu u Zagreb gdje živi kao profesionalni novinar i književnik. Radio je za „Jutarnji list“ i „Obzor“. (Milanja, 2012: 226)

Nehajev se u književnosti pojavljuje već kao osnovnoškolac kada objavljuje svoju prvu pjesmu *Siroče* u časopisu „Smilje“ 1889. godine. Kao gimnazijalac doživio je izvedbu svojih dviju jednočinki *Prijelom* i *Svjećica* koje karakterizira simboličko-psihološka i meditativno-analička odrednica koja je inače uobičajena u simbolističkim jednočinkama. (Milanja, 2012: 227)

Slijedio je kako je i sam isticao, orijentaciju čiji je zahtjev da oriše subjektivnost koja je prožeta ilirizmom i koja na neki način ilustrira duh epohe, njezin svjetonazor i njezinu životu funkciju, zato Nehajev stvara uglavnom hipersenzibilizirane intelektualce koji su krhki i nervozni, pasivni prema izazovima života, sumorna raspoloženja, hamletovskih dilema u suočenju i sudaru sa stvarnošću. U svojim prozama *Veliki grad*, *Zeleno more* i *Bijeg* on riše mlade intelektualce poražene u životu, sumornih dispozicija, bezvoljnosti i skepticizma. (Milanja, 2012: 228)

Milutin Cihlar Nehajev umire u Zagrebu 1931. godine.

2.1.1. *Bijeg*

Bijeg Milutina Cihlara Nehajeva objavljen je 1909. godine te nosi podnaslov „povijest jednog našeg čovjeka“, dakle ta povijest implicira ono što se s tim junakom događa. Armanda navodi kako je Nehajev stvorio roman lika, ali djelo je toliko slojevito da ima i obilježja psihološkog, društvenog i autobiografskog romana. Također, *Bijeg* sadrži i druga obilježja moderne: lirizacija romana, kombinacija različitih književnih tehnika (pismo, dnevnik, retrospekcija, introspekcija) te impresionističko slikanje pejzaža. (Armanda, 2010: 165)

A.G. Matoš *Bijeg* je ocijenio neuspjelim djelom, no kasnije ga je kritika ipak proglasila najboljim romanom hrvatske moderne. Ljubomir Marković rekao je kako čitava moderna nije u romanu dala ništa što bi zaista bilo na visini superiorne umjetničke koncepcije ondašnjeg čovjeka i ondašnjeg vremena osim Nehajeva *Bijega*. (Nemec, 1998: 47)

Kako smo već napomenuli djelo nosi podnaslov *Povijest jednog našeg čovjeka* i po svojim karakteristikama ono predstavlja izrazit primjer romana lika, dakle u središtu je interesa protagonist, antijunak, Đuro Andrijašević te njegova psiha, stanje svijesti, ponašanje, položaj u društvu, ostali likovi imaju samo funkciju reljefnijeg ocrtavanja Đurina lika. Rečeno je o Andrijaševiću i sljedeće, da on zapravo i nije neka novost: on je samo modernizirana varijanta „suvišnog čovjeka“, lika koji je tematiziran već u ruskim romanima 19. stoljeća, riječ je o talentiranim sanjarima, ljudima značajna potencijala. Koji zbog svojih imanentnih slabosti nisu dorasli problemima praktičnog života i zahtjevima sredine u kojima djeluju. (Nemec, 1998: 47-8) Takav je i Đuro Andrijašević suvišan čovjek koji nije mogao opstati na jednom mjestu, nije mogao funkcionirati u sredinama na kojima se našao, nije mu dorastao ni Beč, ni Zagreb, ni Senj, težio je nečem većem, kočile su ga i neprežaljene ljubavi koje je imao. Đuro je tražio smisao na pogrešnim mjestima, tražio je utočište u porocima.

Nemec piše kako se vrijeme priče skraćuje u korist diskursa, dakle, autorsko je pripovijedanje isprekidano dugim monološkim pasażima glavnog lika, zatim pismima i stranicama iz dnevnika. Tako se uvodi „pogled iznutra“ koji omogućuje direktan uvid u misaona previranja i stanja Đure Andrijaševića. (Nemec, 1998: 49)

O romanu *Bijeg* piše i Josip Pasarić koji u svojoj kritici navodi kako se već na prvim stranicama dobiva dojam, da se tu radi o vjernoj i istinitoj reprodukciji crnih i žalosnih doživljaja jednog našeg

čovjeka, darovita i umna koji vazda bježi od života, ljudi i od sebe, pa propada opijajući se alkoholom. (Pasarić, 1909: 269/2) *Time je autor dirnuo u ranu, od koje teško stradava naše narodno biće.*¹

Kada sažmemo kritiku na Nehajev roman malo je reći da se o njemu govori s oduševljenjem, naime većina kritičara i povjesničara ovaj roman uzima kao ponajbolji roman hrvatske moderne, izuzev Matoša kojeg smo već na početku spominjali: *Ta samooptužba gdje su optuženi najviše drugi, vrlo je loše napisan roman.*² Matošu se Bijeg ne sviđa, smatra da je Nehajev prilično neprofesionalno napisao isti, optužuje ga za loš materinji jezik, loše opisane sporedne likove, zbijanje šala na račun svojih ljudi i svoje domovine. (Matoš, 1909: 237/2-4)

---

¹ Pasarić, J., „Obzor“, Broj 269, 1909. (str. 2)

² Matoš, A.G. Flüchige seelen, Agramer Tagblatt, XXIV., Broj 237, 1909. (str. 2-3)

2.2. *Glasom protiv topova* Alenke Mirković

Riječ je o romanesknoj kronici Alenke Mirković koja je detaljno opisala opsadu Vukovara od početaka (siječanj 1990.) kada naznake za rat još nije ni bilo, zatim slijede događaji koji su prethodili ratu u Vukovaru i okolnim mjestima te u samoj konačnici vrhunac rata i pad grada (studeni 1991.). Time je Alenka Mirković stvorila autobiografsko djelo pisano u obliku dnevnika, vjerodostojno iznosi priče iz vukovarske svakodnevice, problemima kojima su se nosili i sl.

Krešimir Nemeć govori da je književnost devedesetih godina 20. stoljeća svijet viđen očima ljudi koji su sve to doživjeli osobno, na svojoj koži, pritom se u poetičkome smislu često približujemo konceptu „neizmišljenih romana“, romana istine i „preslikane zbilje“, odnosno romana-dokumenata i romana-kronike koji u modeliranju zbilje posuđuju narativnu strategiju tzv. Novog žurnalizma. (Nemeć, 2003: 413)

Romansirani dnevnik-kronika Alenke Mirković kako ga Nemeć određuje, vjerno opisuje zbivanja u Vukovaru za vrijeme ratnih mjeseci. U njemu se stvarna zbivanja i osobe uključuju u zaokruženu, literarno oblikovanu priču o zločinu nad gradom i njegovim stanovnicima. (Nemeć, 2003: 414)

O hrvatskom ratnom romanu devedesetih govori i Julijana Matanović, već se u proljeće 1998. godine počelo razgovarati o novom hrvatskom ratnom romanu, među koje se ubraja i dnevnička kronika Alenke Mirković, *Glasom protiv topova* objavljenom 1997. godine te kaže kako je to naslov koji se predstavio i kao slika vremena i kao djelo kojem se prilazi očima književnog kritičara.³

---

³ <http://www.sveske.ba/bs/content/od-prvog-zapisa-do-povratka-u-normalu> (Pristupljeno: 03.09.2021.)

2.3. *Poetika buke Gorana Rema*

Goran Rem književnik i književnoznanstvenik rođen je 1958. godine u Slavonskom Brodu, pohađao je osnovnu školu u Lipovcu i Vinkovcima, te gimnaziju u Vinkovcima. Završava Pedagoški fakultet u Osijeku – studij jugoslavistike, doktorat obranjen na Filozofskom fakultetu u Zagrebu kod mentora dr.sc. Cvjetka Milanje. Članom je brojnih znanstvenih projekata, kao i voditelj međunarodnog znanstvenog skupa *Modernitet druge polovice XX. Stoljeća, Postmodernitet – dani Ivana Slamniga & Bore Pavlovića*. Radi kao profesor (trajno zvanje) na Filozofskom fakultetu u Osijeku. (Rem, 2010: 474)

Poetika buke antologija je hrvatskog ratnog pisma na području Slavonije i Baranje, brojnih autora koje okuplja. Tekstovi unutar antologije nisu nizani prema vremenu u kojem su nastali već abecednim redom njihovih autora. Većina izabranih, žanrovski različitih tekstova (proza, poezija, pisma, kolumna, dnevnik) oznaka je poetike koja na postmoderan srednjoeuropski način proizvodi specifičnu kulturnu buku u primarnom prostoru, ali i izvan njega.⁴

Ova je antologija nastojala okupiti autore iz većine slavonskih ratnih „polisa“. Također, sadrži dvije skupine tekstova: a) one pisane za vrijeme rata i tada objelodanjene, b) one pisane nakon što je rat završio, na taj način možemo podijeliti i autore samih tekstova, one ZA rata i one NAKON rata. (Rem, 2010: 458-9)

---

⁴ <https://mvinfo.hr/knjiga/7689/poetika-buke-antologija-slavonskog-ratnog-pisma> (Pristup: 30.08.2021.)

3. ĐURO ANDRIJAŠEVIĆ VS. ALENKA MIRKOVIĆ

Unutar ovoga poglavlja suočit ćemo dva nama najvažnija lika naše komparativne analize, najprije ćemo ih suprotstaviti karakterno, a kroz rad ćemo njihova djela, postupke, u konačnici i bjegeve s kojima se suočavaju dovesti u što užu vezu.

Đuro Andrijašević fiktivni je lik romana *Bijeg*, uz pomoć pripovjedača Đuro ispisuje svoju priču. Alenka Mirković autobiografski je lik, njezina je priča stvarna, proživljava napisano. U svom dnevničkom zapisu iznosi stvarne činjenice koje su snašle nju i njezine kolege za ratnog Vukovara. Peleš navodi kako stvarna priča mora imati svoj okvir, u kojem je predstavljen dio stvarnoga svijeta. Taj je dio mikrokozmos, ustrojen približno kao i kod izmišljenih priča. Razlika je u tome što se u stvarnoj priči prikazuje pripovjedni svijet kao fragment veće cjeline i stoga su njegove granice teže odredive. Pripovjedni je svijet u tom slučaju „osvijetljeni“ dio veće cjeline ili fragment stvarnoga svijeta, dok se u izmišljenim pričama oslanja na različite izvore (stvarnost, mašta, književnost, itd.) kako bi se ona formirala. (Peleš, 1999: 168-9)

Glavni je protagonist Nehajeva *Bijega* Đuro Andrijašević, suvišan čovjek koji se oduvijek izdvajao od mase svojim stavovima, mislima i djelima. Nezadovoljan svojim životom te okolinom koja ga okružuje postaje antijunak svojega doba. Armanda navodi kako je Đuro cijeli svoj život bježao i išao iz sredine u sredinu kako bi izbjegao stvarnost, ali stvarnost mu se uvijek vraćala i iznova ga ponižavala. (Armanda, 2010: 159) Đuro je lik koji voli mučiti sebe sama pa često zna isticati kako ništa ne činimo od svoje volje, a onda se ipak muči beskrajnim razmišljanjima o nebitnim stvarima.

Glavna je protagonistica romaneskne kronike *Glasom protiv topova* Alenka Mirković, nastavnica u vukovarskoj školi prije početka rata, njezino se djelovanje, kada završi školska godina nastavlja kroz rad na Hrvatskom radiju Vukovar. *Glasom protiv topova* jest kronika, zapravo je sastavljena od dnevničkih zapisa koji opisuju ratna zbivanja u Vukovaru kroz svaki mjesec boravka u gradu. Glavna nam protagonistica kroz vlastite misli, doživljava i djela pokušava vizualno, taktilno i zvukovno uprizoriti ono što se u Vukovaru tada događalo.

Baš kao što Alenka Mirković po mjesecima piše što se svakoga dana u Vukovaru događalo, prije rata i za vrijeme rata dakle u obliku dnevničkoga zapisa, tako i Đuro Andrijašević piše svoj dnevnik unutar kojega njegovo „ja“ progovara, vrišti. Oba dnevnička zapisa pisana su u prvome licu, dakle

iz perspektive glavnoga lika. Prema Pelešu, psihem. Kada se u priči pojavljuje „ja“ ono više nije zamjenica, ono postaje ime. (Peleš, 1999: 230) Upravo taj „ja“ formiranjem različitih situacija dolazi do izražaja, pomoću njegovih djela, načina na koji se ona prezentiraju, to „ja“ ili ime postaje osobnost-psihem. Isto tako unutar oba romana, pomoću tih osobnih iskaza saznajemo kakav taj „ja“ doista jest. Razlika između „ja“ u Đure i Alenke je ogromna, Alenka ne bježi kao Đuro, Alenka traži spas, čeka svoju sudbinu uz ostale sugrađane, djeluje dok je to u njezinoj moći. Možemo usporedno reći kako je Alenkina osobnost čvršća nego ona u Đure ona ne tone psihički kao on, sve nedaće njoj daju novu snagu, novu volju za životom, dok Đuro sa svojim nedaćama skupa tone, upravo time bavit ćemo se unutar našeg glavnog problema – bijega. Bijeg je u ova dva romana različit, naime, bijeg od sebe sama i bijeg od drugoga postat će glavna smjernica naše usporedbe.

4. RAZRADA

U konačnici dolazimo do glavnog dijela ovoga rada, naše usporedbe triju različitih žanrovskih vrsta i u neku ruku triju različitih „književnosti“. Temeljit ćemo našu usporedbu na bijegu u nepoznato tj. bijegu kao putovanje, bijegu od sebe i „drugoga“, bijegu kao traženju smisla te u konačnici bijegu kao izlazu iz svih nastalih situacija koje prate naše junake, antijunake te lirske subjekte.

4.1. Bijeg kao putovanje

Đuro Andrijašević kroz cijeli roman putuje, najprije na sveučilište u Beč, gdje jedva čeka „pobjeći“ kako bi se riješio onoga što ga muči, nesretne ljubavi. *Kad je oslabljen ustao iz postelje, želio je jedino da ode i jedva je dočekao dan kad je imao da oputuje u Beč da se upiše na sveučilište. Svaka, negda tako bliska, gotovo živa uspomena prošle ljubavi, svaki kamečak, smilje uz grič, ubirano nedavno njoj za ures, kameni stol na terasi, svjedok plahih prvih čežnja, sve ga je to uzrujavalo do bolesti.* (Nehajev, 2012: 29) Njegova ljubav prema Zori učinila je od njega to da mora pobjeći, nije se mogao pomiriti s platonskom ljubavi na jednu noć, to ga je ubijalo, nije joj mogao pogledati u oči, ona je otišla, no njega je samo mjesto kočilo, morao je dalje. Armanda o Đurinoj ljubavi sa Zorom iznosi sljedeće činjenice, naime Đuro je odgajan vrlo religiozno i vjerovao je u ono što piše u knjigama, no upustivši se u „grieh“ sa Zorom, počinje sumnjati u sve pročitano, upravo to razlog je njegova bijega. (Armanda, 2010: 166) Ontemska figura (Peleš, 1999: 254) ovdje dolazi do izražaja, zamjena male sredine (Kraljevica) s onom velegradskom (Beč). Đuro je u Beču pokušao pronaći sebe. *U velegradu Andrijašević se prometnuo sasvim u drugog čovjeka.* (Nehajev, 2012: 30) Nije mu išlo, zato njegov boravak ondje nije dugo potrajao. Problemi s novcem, boemski život, studij koji je zapustio, sve su to indikatori koji su Đuru natjerali da ponovno pobjegne te svoj život u velegradu zamijeni manjom sredinom.

Sličnu situaciju pronalazimo unutar teksta Alenke Mirković *Glasom protiv topova*, naime Alenka kada saznaje da se u Vukovaru počeo događati rat, ima želju za bijegom, međutim - predomišlja se. *Nisam mogla podnijeti pomisao kako bi ona cvrkutala kako se ne događa „ništa naročito“ i da granate padaju po meni... Sve je u meni vrištalo od panike: „Bježi što dalje odavde!“* (Mirković, 2011: 104) Kada uđemo u dublju analizu ovoga citata, Alenkin psihem progovara, prema Pelešu njezina osobnost (Peleš, 1999: 228). Preplašena, odlazi na autobusni

kolodvor da što prije kupi kartu za Njemačku, međutim karata nema, njezina se panika još više širi. *Zahvalila sam mu i krenula kući sigurna kako ću ja ujutro biti u tom autobusu makar morala potplatiti cjelokupno osoblje Čazmatransa uključujući i čistačicu u toaletu autobusnog kolodvora.* (Mirković, 2011: 105) Nervoza je bila trenutna, Alenka se predomisli, ne putuje u Njemačku te odlučuje ostati u ratnom Vukovaru, Alenka je karakterno drugačija od Đure, na sekundu se boji, pa se ipak ne boji, dok Đuro kada odluči nestati, nestane, njegova je želja za bijegom puno jača, njega mjesto ne drži niti se za to mjesto ni ne veže. *Možda sam, podsvjesno, osjećala koliko skupom bi se mogla pokazati ta moja odluka, no strah sam potiskivala osjećajem ponosa zbog odluke da ne pobjegnem iz grada glavom bez obzira.* (Mirković, 2011: 111) Alenku drži mjesto i odlučuje ostati u gradu, njezin psihem svoje socieme i onteme pronalazi u različitim skloništima unutar svoga grada, bježanje se svelo na mijenjanje skloništa, ali ontem grada ostaje isti, nikamo ne ide.

Nadalje, nastavljamo Đurino putovanje, nakon Beča i nepovoljne financijske situacije Đuro Andrijašević se vraća kući, no ni to ga mjesto ne zadržava predugo. *Krajem srpnja, otegnuvši koliko je više mogao svoj odlazak, uputi se kući. (...) Još istu noć odluči da neće ostati kod kuće, napiše pismo drugu Toši iz gimnazije, s kojim se gdjekad dopisivao, zamoli ga neka ga taj pozove pod bilo kojom izlikom u goste, i oputuje za osam dana u podravsko selo gdje su Tošini roditelji imali imanje.* (Nehajev, 2012: 32) Iz ovoga citata možemo još jednom iščitati Đurin prevrtljiv karakter i nemogućnost dugog boravka na jednom mjestu. Nije ovdje kraj Đurina putovanja, nedugo nakon sela odlazi u Zagreb na studij, Beč zamjenjuje Zagrebom. *Posljedak svih tih razgovora bio je da je Đuro poslušao savjet Tošin i treću godinu sveučilišta upisao u Zagrebu.* (Nehajev, 2012: 34) Đuro se u Zagrebu moglo bi se reći snašao, njegov književni rad objavljivao se u zagrebačkim dnevnim novinama, no glavna zasluga za „dobar život“ u Zagrebu bila je Vera Hrabarova u koju se Đuro zaljubio.

Njegov boravak u Zagrebu nije trajao predugo, Đuro se već priprema za novo odredište, dobiva posao u Senju. *Posljednji dan siječnja dobije brzojav da je namješten za suplenta u Senj. Vijest ga razveseli; ali se odmah sjeti da ni toga ne smije javiti Veri („Ona tek iz novina mora da dozna za moje namještenje!“) i bez prave volje spremi se u svoje novo boravište.* (Nehajev, 2012: 71) Ovdje Đurina putovanja prestaju, on ostaje u Senju i dalje nezadovoljan društvom, okolinom, malenom sredinom koja ga okružuje, međutim opstaje sve do njegova konačna kraha, o tome ćemo u daljoj razradi. Vraćamo se ponovno na temu rata i putovanja koja nam je on donio.

Proučavajući antologiju *Poetika buke*, ne nailazimo na motive putovanja direktno, već iz konteksta možemo zaključiti kada do njih dolazi. *To je prisililo i mnoge druge Hrvate iz Letnice da ostave svoja stoljetna ognjišta i s kovčegom ili najlon vrećicom kao prognanici krenu u svoju maticu domovinu Hrvatsku.* (Rem, 2010: 37) Dakle, bijeg kao putovanje u vidu progonstva možemo iščitati iz navedenog citata. Za razliku od Đure Andrijaševića i Alenke Mirković ovdje imamo treću situaciju, Đuro koji putuje jer ne može biti na jednom mjestu, Alenka koja želi putovati, ali ipak odustane, ovdje imamo situaciju kada su ljudi prisiljeni oputovati, jer njihovo mjesto za život više ne biva funkcionalno, sve ono što su stoljećima gradili oni sada napuštaju, dakle nije riječ o hiru, slučajnoj odluci, riječ je o potrebi.

Priču o progonstvu zaključit ćemo tekstem Vlaste Markasović⁵ *Na prognaničkom putu kroz Osijek.* Tekst ćemo iznijeti u cijelosti, *Željela sam plakati ili barem pljunuti u nemoć. Jureći automobil pravio se vozilom s odredištem, a put je glumio pravce i cilj. Nemoć, nemoć se razbijala po nutrini vozila izlazeći iz mojih stijenki, odavno napuklih. Skvrčena na podu automobila, željela sam vidjeti osječko nebo, ogromno osječko nebo. Ali, visine su nestale. Umjesto neba vidjeh nepregledni crni dim. Crnu tmušu. I nemoć. I strah.* (Rem, 2010: 231) Subjekt je unutar teksta preplašen, on također bježi, ali strah ga sputava. Baš kao i prognanici iz prethodna citata čiji je bijeg bio potreba, tako se i unutar ovoga citata može iščitati potreba za bijegom, bijegom u nepoznato jer kako se i navodi *a put je glumio pravce i cilj*, dakle konkretnoga cilja nema, bježi se što dalje od ratnih stradanja unutar Slavonije. Nemoć ih je pratila, nemoć da na jednom mjestu opstanu, jer ništa oko njih nije bilo sigurno, zato ovaj bijeg u vidu progonstva i bijeg iz različitih hirova Đure Andrijaševića ne možemo usko povezati, ali bijeg koji je proživjela Alenka i njezina „borba za opstanak“ itekako su usko povezani s našim subjektom unutar prethodnoga teksta.

Nadalje, iščitavajući *Glasm protiv topova*, možemo se osvrnuti na Alenkin konačni bijeg iz Vukovara koji je možda najbolje usporediv s navedenom situacijom. Kada je grad pao, zajedno s ostalom kolonom Alenka odlučuje napustiti grad, iako se i tada predomišljala. Međutim, želja za slobodom bila je jača. Putovanje kroz polja, preko vode, blata, mračnih mjesta, sve je to za Alenku bilo otkrivenje njezine izdržljivosti, no uspjela je, Vinkovci su bili pred njom. *Bilo je gotovo. Za mene je rat završio i ja sam ga izgubila.* (Mirković, 2011: 415) Ovaj citat nosi puno

---

⁵ Rođena u Vinkovcima 1963. godine. Osamdesetih godina najprofinjena šokačkologinja mlađeg vala. Urednica *Kolivke*, autorica dviju postmodernih knjiga kraćih oblika fenomenološkog i jezičnog iskustva.

dublju poruku, naime, iako je pobjegla, Alenka je žalila, oklijevala je zbog onoga što je učinila, nije ostala do samoga kraja uz svoje prijatelje koji su dok je ona bila slobodna, doživljavali tragičnu sudbinu. Kako je Alenkin lik autobiografski i kao što smo napomenuli ranije sve ono što je unutar teksta napisano, stvarno je proživljeno. Iz intervjua 20 godina nakon pada Vukovara saznajemo da se Alenka teško nosi s time što je „pobjegla“. *Takve stvari doslovce ti žderu energiju i ja bih se nakon svake od njih fizički razboljela, ležala u postelji i po nekoliko dana. Sve se to s vremenom skupljalo i gomilalo i u jednom trenutku našla sam se u vrlo teškoj situaciji. Mislila sam da sam doživjela napadaj panike, no psihologinja mi je rekla da je to klasični PTSP. Sljedećih nekoliko godina pila sam antidepressive. Prije dvije godine prestala sam i s tim. I sada je dobro. Kada je dobro.*⁶ Posttraumatski poremećaj ili PTSP učestala je pojava nakon proživljene tragedije, pogotovo jedne ovakve koja se naziva ratom. Alenka je ratom izgubila prijatelje, otišla je kada im je bilo najteže, to je ono što ju muči, zato je ona rat izgubila, jer u njem nije ostala do samoga kraja.

Nakon analize putovanja osvrnut ćemo se na pjesmu Daliborke Lakotić⁷ (Laddy Dabilly), naziv pjesme savršeno odgovara karakterima koje smo u prethodnim odjeljcima opisali. Pjesmu ćemo iznijeti u cijelosti:

PUSTI ME

pusti me da živim bez odricanja

kao magma iz vulkana ili kao snježna lavina

pusti me da plovim mirnim morima

daleko il' blizu u sebi nestajem u cestama

i da me odlasci nose

---

⁶ <https://www.matica.hr/hr/363/meni-je-vukovar-emocionalna-kategorija-21137/> (Pristup: 09.09.2021.)

⁷ Autorica, rođena u Osijeku 1971. godine. Skupa sa skladateljem i klavijaturistom Dubravkom Fabulićem u ratnim će okolnostima graditi projektnu skupinu Noise Slawonische Kunst, gdje su kao svoj prilog obradili, coverirali uz transleksiju Ivice Zeca, prvotne i predratne tekstove darkerskog stila, pune slutnje tamne nelagode i očito nehوتيčno i intenzivno predosjećajne.

nose u nedogled

da se njišem i plovim i lutam

da zaboravim na redoslijed

pusti me pusti me pusti

pusti u nedogled

*pusti da zaboravim na redoslijed*⁸

Pjesma *Pusti me* misaono-pejsažnog karaktera savršeno odgovara motivu bijega, kako lirski subjekt u pjesmi želi živjeti bez odricanja, želi nestati u cestama, tako i Đuro Andrijašević beskrajno luta gradovima i mjestima kako bi pronašao svoje savršeno utočište. Ponavljanje sintagme *pusti me* na kraju ove pjesme ukazuje na to kako je lirskom subjektu teško i da što prije želi biti puštena i nestati iz situacije u kojoj se nalazi. Valja napomenuti kako je pjesma nastala za vrijeme Domovinskog rata 1991. te nije ni čudno što je lirski subjekt u ovoj priči tjeskoban i traži izlaz iz nastale situacije. Referirat ćemo se na stih // *i da me odlasci nose* // ⁹ i opet se dotaknuti Đure Andrijaševića kojega odlasci također nose. Đurin psihem divlja, nema mira, ne može opstati, jednako kao i psihem lirskega subjekta unutar ove pjesme. Dolazi do zrcaljenja „ja“ u objektu, pasivnu i trpnu poziciju te upravo ta subjektivna i identitetna narušenost unutar ove pjesme biva različita, jer ipak dolazi do nekakva zrcaljenja kada se osvjetljuje put toga subjekta, budi se i tračak nade spram bijede bijega agresivne destrukcije i globalnoga zida ravnodušnosti. (Rem, 2010: 202) Lirski bi subjekt bio ratna pobjegulja baš kao i prognanici, ne opstaje na svom ognjištu, traži izlaza, traži bijega negdje, bilogdje u tuđinu koliko ga noge nose. Đuro je drugačija „pobjegulja“, sam je kriv za svoje nedaće, putuje na svoju ruku i svoju volju, jer ne opstaje, nema mira // *zaboravlja na redoslijed* // ¹⁰ što bi značilo da ne želi živjeti prema pravilima, već po svom, kako on zamišlja savršen život, a ne kako mu drugi nalažu. Kao što smo ranije napomenuli, kako se unutar pjesme ipak pojavljuje nekakav tračak nade za lirskega subjekta, taj nas zaključak dovodi ponovno do

---

⁸ Rem, G. Poetika buke, Vinkovci, 2010. Str. 203

⁹ Isto, str. 203

¹⁰ Isto, str. 203

suprotnosti, jer za Đuru nema nade, tj. možda bi i bilo da se on drugačije ponio da je njegova zbilja funkcionirala s možda malo pozitivizma, međutim nije, njegov nemirni „ja“ nije opstao.

4.2. Bijeg od sebe i „Drugoga“

Unutar ovoga poglavlja bavit ćemo se dvama različitim vrstama bijega s jedne strane imamo bijeg od sebe sama u Đurinom slučaju, a s druge strane imamo bijeg od „drugoga“ u ovom slučaju protivnika. Najprije ćemo definirati pojam „Drugoga“ i ono „Drugo“ koje nas u ovom slučaju zanima. Vladimir Biti u svom *Pojmovniku suvremene književne i kulturne teorije* o pojmu drugom govori sljedeće pojam drugog uvode u suvremenu teoriju iz različitih perspektiva hermeneutika i psihoanaliza, a široku primjenu doživljuje s poststrukturalizmom i njegovim različitim izvedenicama. (Biti, 2000: 95) U slučaju romaneskne kronike *Glasom protiv topova*, imamo kontrast Vukovarci-neprijatelji, kako smo već spomenuli „Drugo“ je neprijatelj. Možemo govoriti o odnosu političkog drugog, kao i etničkog drugog¹¹, nadređeni-podređeni. Svi oni koji su protiv neprijatelja, odbijaju suradnju, ne zalažu se za stvaranje Velike Srpske države, bivaju prognani, pogubljeni. Neprijatelj je u ovom slučaju nadređen, dok su Vukovarci podređeni. Đuro Andrijaševića možemo svrstati u oba konteksta bijega, on unutar romana bježi i od sebe i od drugoga, no njegovo „Drugo“ nije isto kao u prethodno spomenutom slučaju. Nehajev nam oslikava njegova osjetilna stanja, percepciju svijeta, poziciju svijesti u Andrijaševićevim odnosima s Drugim, izvanjskim, društvom, profesijom, a ponajviše na vlastitu životu nesposobnost. (Milanja, 2012: 232)

Prvi puta kada Đuro bježi, bude to bijeg od Zore, što smo već spominjali ranije, biva nesretan i razočaran u ono što je učinio, ono što je ona učinila, nadalje kada je od nje konačno pobjegao u Beč i dalje ga to muči, pokušava pobjeći od toga na razne načine kako bi utopio svoju tugu. *Njegov mir, mir nesmućenih mladih zanosa, bio je pokopan zauvijek. U velegradu Andrijašević se prometnuo sasvim u drugog čovjeka. Iza prve navale boli radi jasnog svršetka ove druge ljubavi dođe pokajanje. Dane i dane je čekao neće li od Zore ipak doći kakav odgovor, jer – tako se ipak nije mogao svršiti njihov roman. Osjećao se vezanim za tu djevojku koja bijaše postala njegovom ženom, a nije znao kako da popravi što je bio skrivio pismom, poslanim u omaglici prvog razočaranja. Zora nije odgovarala. Čutio je da se njena ljubav pretvorila u prezir, da ga ona drži kukavicom, slabićem, koji je uzmakao kad je došao čas ozbiljnih obveza.* (Nehajev, 2012: 30) Osvrnuvši se na navedeni citat možemo zaključiti sljedeće, Andrijašević je od Zore

---

¹¹ <https://leksikon.muzej-marindrzic.eu/drugi/> (Pristup: 03.09.2021.)

pobjegao, ali nije znao da će ga to pratiti, da će ga kopkati te da će se njegova ljubav prema Zori odraziti na cijeli njegov boravak u Beču. Bijeg od Drugoga u ovom slučaju Zore odrazit će se na njegov bijeg od sama sebe. Đuro je sreću tražio na pogrešnim mjestima, pronalazio je utjehu u porocima i krivim ljudima. *Privikne se na duge večeri u začađenim i blatnim lokalima, na društvo stalnih pivopija i pomalo i sam dođe na to da se umiruje alkoholom. Uloga očajnika postane mu drugom naravi – i gotovo s deklamatorskim gestama stane se opijati noć na noć, brinući se jedino za to kako će provesti sutrašnji dan bez dosade.* (Nehajev, 2012: 31) Dolazimo do prvih naznaka Đurina bijega od samoga sebe, utjeha u alkoholu postaje jedina koju poznaje.

Kako smo već pokušali definirati Đurin psihem kroz bježanje iz mjesta u mjesto, dolazimo do druge odrednice njegova psihema, a to je bježanje od sama sebe, točnije njegovih briga. Peleš navodi kako roman ima izričito razgraničenu psihemsku narativnu figuru, i to ne samo kad je riječ o glavnom liku (junaku) nego i o drugim osobnostima pripovjednog svijeta. U značenjskom sklopu koji čini narativnu figuru prevladavaju – psihemi (često spominjani) ili drugačije rečeno sastavnice ili svojstva osobnosti. (Peleš, 1999: 236-7) Nastavljajući u ritmu Peleša, nadovezat ćemo se na drugost unutar romaneskne kronike *Glasom protiv topova* usporedivši ga s „Drugim“ u Đure Andrijaševića. Psihemska se narativna figura često povezuje sa sociemskom figurom nekog etnosa, Peleš se referirajući na Dukića (1998) dotiče „figure protivnika“, te među tom figurom razmatra odnos psihemske i sociemske figure. Figura se protivnika odnosi na skupinu, sociem, prema pojedincu ili skupini s druge strane. (Peleš, 1999: 236) Odnos psihem-sociem, iščitat ćemo iz sljedećeg citata: *Jugoslovenska je „narodna“ armija, pucajući na hrvatske policajce, odabrala narod koji će braniti i narod koji će ubijati. Bila je to jasna poruka nama s druge strane barikade. (...) Neki su ljudi, te iste noći, pravili planove za odlazak na sigurnije mjesto. Drugi su, pak, razmišljali o tome da žene i djecu pošalju rodbini s druge strane Dunava, a zatim se pridruže svojim u nekom od srpskih sela. Treći su opet, nazivali znance i prijatelje kako bi doznali kome se mogu obratiti da dobiju oružje i uključe se u pripreme za obranu Vukovara. Te noći, birale su se strane. Te noći počeo je rat.* (Mirković, 2011: 62) Jasno se može protumačiti tko je u ovoj priči protivnik, dakle „Drugog“. Skup protivničkih sociema napao je „domaće“ socieme, biraju se strane, bježi se. Bježi se od „Drugoga“. Sociem budi osjećaje u psihema, tjera ga na bijeg na promišljanje o svojoj bitnosti u svijetu o tome kako taj svijet može promijeniti. Dakle, razgovaramo o dvije različite vrste bijega u dva različita teksta, Đuro Andrijašević ponovno napominjemo bježi od sama sebe, traži utjehu u zadimljenim gostionicama na rubu društvena života, dok Vukovarci bježe od

protivnika koji je došao „preko noći“ i odnio im sve što su imali. Psihemsko stanje likova je različito, različita svojstva osobnosti, opstojanje na različite načine. Vraćamo se antologiji *Poetika buke*, gdje ćemo se referirati na tekst Mirka Ćurića¹² *Košarkaš na mjesecu, početak rata u Đakovu*. Tekst sadrži sličnu tematiku kao onaj u prethodnoga citata. *Neki mi je glas govorio da ću umrijeti, kako se nisam trebao vratiti iz Njemačke: neprijatelji će me ubiti, zaklati kao na onoj odurnoj „Okupaciji u 26 slika“, zaklati kao one policajce u Borovu selu. Padalo mi je na pamet pobjeći te noći u inozemstvo jer na granicama nitko još nije zaustavljao vojne obveznike. Nisam to učinio: morao sam ostati iako mi se činilo da sam stigao u ogromnu mračnu šumu i mogao sam se tenadati kako ću pronaći izlaz.* (Rem, 2010: 78) Dakle, i s ove strane imamo bijeg od „Drugoga“, pomisao na odlazak u inozemstvo, na bolji život negdje izvan ratnog ludila. Međutim, psihem je u ovom slučaju čvrst, ne odustaje lako, iako je pred njim prepreka, savlada ju. Odlučuje pomoći u borbi protiv „Drugog“, borbi protiv neprijatelja.

Vraćamo se Đuri Andrijaševiću. Prva neuzvrćena ljubav Đure Andrijaševića bila je kobna po njegovo psihičko stanje. Kada je napokon Zoru zaboravio, pojavila se Vera Hrabarova koju je upoznao za vrijeme studija u Zagrebu, međutim Đuro je dobio posao u Senju te se morao odvojiti od Vere taj smo događaj, već ranije spominjali pa se na to nećemo vraćati. Đurin odlazak u Senj i razmjenjivanje pisama s Verom odlično je utjecalo na njegovo raspoloženje, vratio je volju za život. *Vera mi je pisala. O, sjajna djevojko moja! Kako jednostavno, a snažno izrazuje ona svoje misli. Par riječi – a kažu toliko, toliko! Ona piše: „Pouzdam se potpuno u tebe, i što si odlučio, držim da je sigurno dobro.“* (Nehajev, 2012: 49) Uočavamo Đurinu promjenu, sretan je. Međutim u Senju gdje je udaljen od Vere, nakon nekog vremena za njega počinju novi problemi, Vera se razboljela, ovdje dolazimo do prve pomisli Đurine na smrt, Verinu pa njegovu. *Prvi put dođe mu u svijest misao o smrti. Učini mu se nešto ne odviše strašno kad bi Vera umrla. Pomisli nju na odru, blijedu, posvećenu usred voštanica. I svoju tugu za njom osjećao je u mašti kao da je zbilja umrla. Tuga ta nije bila očajna: tiho, spokojno gledao je u crnu koprenu koja je pokrivala njen obraz, nedotaknut od ičijeg tuđeg dodira... „ja ću za tobom, skoro, dijete moje...“ (...) Duboko negdje, nečujno, u najzadnjem zakutku duše javila mu se pomisao na to kako bi lijepo, ugodno bilo*

---

¹² Rođen u Đakovu 1964. godine. Za vrijeme najužih ratnih godina – koje inače u đakovačkom slučaju bilježi monografija *Đakovština u Domovinskom ratu* iz 1993., s urednicom Zdravkom Dean – osim temeljnih postrojbjenih obveza romanopisac Ćurić piše i niz novinarskih tekstova. 1996. objavljuje kraći roman *Povratak u doba jazza*, roman *Košarkaš na mjesecu* 2004., u budućnosti se okreće fantastici. Okušao se i u stihovima, kritikama, scenarijima, ...

počivati pod tim pokrovom široke, ničim neuzbibane površine. (Nehajev, 2012: 136) Đuro opet traži bijeg od svojih problema, ovaj puta u smrti. Pomisao na smrt voljene osobe, teško se odrazila na Đurin karakter, sama pomisao na smrt, bijeg je od samoga sebe i nemogućnost nošenja s vlastitim stanjem uma.

Nedugo nakon toga, Đuro dobiva pismo Verina oca koji mu piše kako ga je iznevjerio jer se nije posvetio svom završnom ispitu, nego uživa u zabavama. Razočaran, odlazi u krčmu. *Kasno navečer, omamljen, jedva se držeći na nogama, izade Andrijašević iz male zadimljene sobice. Vani bijaše tiha, sveta noć. More je mirno šumilo, razbijajući se u sitnim valićima u uvali. „Šapćeš, zoveš, me je li? Ne boj se, nećeš dugo čekati. Doći ću, doći.“* (Nehajev, 2012: 179) Utjeha u alkoholu postala je već uobičajen bijeg za Đuru Andrijaševića, bijeg od samoga sebe u piću koje ga omami da ne razmišlja o svojim problemima, međutim kao da u njega postoji nekakav kontra-efekt gdje ne pobjegne do kraja, nego se već nakon toga opijanja ponovno vrati svojim problemima i misli na smrt. Đurin je psihem složen, nestabilan, ne zna što želi, ne zna gdje želi biti. Njegovim nedaćama ni tu nije kraj. Vera se udala. *Andrijašević izvadi iz džepa omot. -Na, čitaj. – Vera Hrabar – Tito pl. Ljubojević – vjenčani. Tko je to? – Moja zaručnica.* (Nehajev, 2012: 182) Verina je udaja za Đuru novi problem koji psihički mora premostiti. *Opijanje postalo mu fizičkom potrebom. Jeo je jedva toliko koliko je dosta djetetu; ali navečer nije mogao da spava ako bi kući došao trijezan. U takve večeri progonile bi ga strašne misli; bježao je od ljudi, ali nije mogao pobjeći od sebe samoga. Zato se omamljivao – i u praznicima iza svršetka godine živio u vječitoj omaglici.* (Nehajev, 2012: 187) Kako možemo iščitati iz sama citata, Đurin bijeg od sebe postaje nemoguća misija, on bez alkohola ne može funkcionirati, njegova volja za životom prestaje. Izbjegava ljude, bježi od njih, sretniji je kada nikoga ne vidi, ni ne čuje. Armanda navodi kako Đuro ima krizu identiteta, upravo zbog te krize svršava ovako, ne razumije ga nitko, niti on sam sebe razumije. (Armanda, 2010: 172)

Nakon ispričane Đurine priče ponovno ćemo se vratiti ratnom Vukovaru. Nailazimo na zanimljiv detalj neke posebne vrste bijega od „Drugoga“, naime riječ je o mobilizaciji srpskoga vojnika, možda i ne možemo govoriti kako ovdje srpski vojnik bježi od nekog drugog, on bježi od svoga, jer se tom svome protivi. *Nebojša je po svaku cijenu želio izbjeći mobilizaciju. Prvi put po njega su došli kući. Uspio je pobjeći i skrivao se kod prijatelja i poznanika. Drugi su ga put uhvatili na fakultetu i poslali na frontu. Pobjegao je opet, no opet su ga uhvatili i poslali natrag na frontu.*

Trudio se biti dobar vojnik, no nije mu polazilo za rukom. Kada je ranjen u nogu odlučio se predati. (Mirković, 2011: 373) Priča o Nebojši može nam biti posebno zanimljiva, naime, on u svojim ljudima vidi neprijatelja, ne želi sudjelovati u ratu te bježi od svojih ljudi, sasvim opravdano, međutim oni ga uporno traže, a on uporno bježi. Nebojša je predajom hrvatskim vojnicima pobjegao i od sebe i od drugoga, za njega je njegova vojska drugo s obzirom da u njoj ne želi sudjelovati. Nebojšin je psihem u odnosu na sociem koji ga okružuje, podređen. *„Slušaj, ja sam samo želeo da studiram, da radim preko student-servisa i zaradim novaca za knjige i letovanje. Ja nisam želeo da dođem ovde...“ rekao je tiho i odlučno. I bio je jedini kojemu sam povjerovala.* (Mirković, 2011: 373) Ontem grada Vukovara i ranog stanja u njemu u Vukovaraca budi nemir, bijeg. Zaključno bismo mogli prokomentirati temu bijega od sebe i „Drugoga“ u usporedbi oba štiva. Naime, kako Đuro Andrijašević nije psihički stabilan lik i ne može svoje misli i djela kontrolirati, utjehu pronalazi u alkoholu, valja napomenuti kako su i hrvatski vojnici koristili alkohol u ratu, okretali su se i oni porocima kao što su i cigarete, Alenka Mirković piše o njihovoj nestašici, očaju ljudi koji su o njima bili ovisni, tako da paralelu s bijegom u ovisnost možemo povući u oba slučaja.

4.3. Bijeg kao izlaz

U konačnici dolazimo do našeg posljednjeg bijega, bijega kao konačnoga kraja. Pozorno ćemo razraditi kako su naši junaci pronašli u bijegu izlaz iz nastalih situacija, neki su izlazom odahnuli i riješili se muka dok je nekome izlaz bio smrt.

Đuro Andrijašević završava tragično, on propada, propada čovjek iznimno sposoban, istinski darovit, čovjek u kojega su svi vjerovali. Svojim je znanjem zadivljavao sve koji su ga poznavali, međutim kada je Đuro sam krenuo koračati u svom životu, iznevjerio je sva svoja očekivanja, kako od života tako i od sebe sama. Đuro je odabrao svoj izlaz, bila je to smrt. Referirat ćemo se na sve njegove pokušaje izlaza i na konačan izlaz koji je protumačio kao rješenje svojih problema na način da ga jednostavno više ne bude. Kako smo već ranije spominjali Andrijašević je najprije svoju tugu utapao u alkoholu, to mu se činilo kao privremeni izlaz, kada bi se napio često bi pomišljao na smrt. *Par puta pokuša da što piše, da stvara; - ali uvjerenje o beskorisnosti svega tako ga bilo zaokupilo, da je svaki put iza uzaludna napora bacio pero i sa još ojađenijom dušom išao u gostionu da svoj nemir utopi u alkoholu. (...) Naučio se izbjegavati susretaj sa svim ljudima koji su ga prije poznavali, držeći da je svima jasno kako je duboko i zauvijek propao. „Čekati svršetak“, s tom mišlju zakapao je sve svoje negdašnje namjere.* (Nehajev, 2012: 31-2) Ontemi prema Pelešu utječu na psiheme, dakle u ovom slučaju Đuro pokušava doći do smisla, ontem gostionice to mu ne dopušta, ili ipak dopušta da trenutno pronađe izlaz iz svoje situacije. Đuro se utapa u alkoholu, iz citata razaznajemo da pomišlja na smrt, on „čeka svršetak“. Vrlo rano Đuro pomišlja na smrt, već za njegova boravka u Beču, tada se već pridružuje nisko rangiranom društvu, počinje zalaziti u gostionice koje ga uopće nisu dostojne, jer ipak se o njemu govorilo kao iznimno talentiranom mladiću koji se sprema da postane doktor. Svašta nam to govori o Đurinu karakteru, nadovezat ćemo se na to kasnije. Kako smo već ranije spominjali o Đurinoj ljubavi s Verom Hrabarovom, iste ćemo se dotaknuti opet samo u drugačijem kontekstu. Naime, Đurina se pomisao na smrt kao jedinom rješenju javlja kada saznaje da je Vera bolesna te kada saznaje da se Vera udala, osim utjehe koju pronalazi u alkoholu pokušava svrstati smrt pod „normalno“ i ono što ga čeka i ono što će sljedeće učiniti. Priznaje sam sebi kako ima problem, pokušava se kontrolirati, izbjegavati alkohol, međutim već je bio prilično slab da bez istoga izdrži. *Tako proživi mjesec dana, bojeći se da će poludjeti i ubijajući taj strah svagdašnjim besvjesnim pijanstvom. Koncem ferija dobije od ravnateljstva gimnazije službenu obavijest da je visoka kr. zem. vlada*

obnašla riješiti ga službe namjesnog učitelja u kr. realnoj gimnaziji u Senju, pošto nije udovoljio propisima glede profesorskog ispita, prema naredbi od dana x. g. x. (Nehajev, 2012: 188) Možemo reći kako je ovo za Đuru bila kap koja je prelila čašu, s poslom još je nekako imao volje za životom, obnašao je nekakvu funkciju, no sada kad je i to svršeno, kada mu se život sveo na rub rubova, postaje prekasno. Izlaz je sve bliže. Cijeli je život Đuro Andrijašević tražio smisao, kako navodi Peleš, ontom djeluje na psihem na način da dvije figure ontema u Đurinu slučaju „živjeti po slici drugoga“ i „tražiti pravi put“, dakle živjeti onako kako mu drugi nalažu ili onako kako on to sam odluči. (Peleš, 1999: 278) Đuro izabire drugi put. Sam slaže karte svoga života, traga za smislom postojanja, na žalost pronalazi smisao na krivim mjestima i među krivim ljudima. Posljednji pozdrav prijatelju Toši, prožet emocijama, bit će ujedno i posljednje „Zbogom“. *Reći ću ti samo ovo, da znaš kako sam svršio: bio sam propao sasvim, bez spasa. Svadio se sa svim ljudima, bježao od njih i stidio ih se. Mučili su me kao Krista, ispili mi krv. Opijao sam se, da ne moram misliti na sebe; postao sam propalica, da mogu pobjeći od života.* (Nehajev, 2012: 189) Dio ovoga pisma biva prilično iskrenim, Đuro shvaća kakav je bio, u nekoj dubini možda možemo protumačiti i tako da se zbog toga sada i kaje. *Bježao sam i od sebe, ne hoteći vidjeti kako propadam; opijajući se, samo čekajući konac. Idem. Vani je noć – i nitko me neće vidjeti. Kao zločinac imam i ja još jednu želju prije smrti: da popušim cigaretu – ali stidim se zvati da mi ne bi odmah donesli račun. Bacit ću im puceta naglo i otići. Čujem more kako šumi. Zove me, kasno je. Zdravo, Toša! Budi veseo i sretan. Ako imaš sina, ne pričaj mu o meni. Đuro* (Nehajev, 2012: 191) Posljednje riječi Đurine bile su upućene jedinomome s kojim se nije zavadio, Toši. Pismom se oprašta, i dalje tražio smisao, no odlučio je da ga je pronašao, jedini izlaz postaje smrt. Prema Armandi nije ni čudo što je Đuro završio tragično, upravo zbog krize njegova identiteta. (Armanda, 2010: 172) Đuro nije pronašao sebe, kao ni odgovora na sva pitanja koja su ga za života mučila. Đuro se baca u more, more ga je dozvalo. Đuro je izabrao svoj izlaz, njegov izlaz bila je njegova smrt. Bijeg u smrt protumačit ćemo i sa psihološke strane, Brečić navodi kako je u 20 – 50% slučajeva koji pomišljaju na suicid, ovisno o alkoholu, a čak 30 – 80% istih je u slučaju počinjenja suicida alkoholizirano. Alkohol potiče na psihičku propast, smanjuje sposobnost rasuđivanja, povećava impulzivnost i emocionalnu labilnost te na taj način usmjerava agresiju prema sebi ili prema van. (Brečić, 2017: 187) Đurina je agresija bila usmjerena prema samome sebi, u alkoholu je najprije tražio manje izlaze dok u konačnici za alkoholizirana stanja nije pronašao izlaz, onaj u smrti, bijegu u smrt.

Bijeg kao izlaz pronašla je i Alenka Mirković, naime kada je konačno odlučila pobjeći iz Vukovara to je bio njezin kraj, svršetak rata za nju, svršetak njezina djelovanja na Hrvatskom radiju Vukovar, izborila se sa samom sobom i u konačnici odlučila da odlazi. Rat kao ontem potisnuo je njezin psihem i morala je donijeti važnu odluku, odluku „biti ili ne biti“, odlučila je otići. Najprije ćemo se osvrnuti na situaciju koja se počela događati u gradu onoga trenutka kada su shvatili da će grad pasti, kada su shvatili da su ih svi napustili. *Kako je vrijeme odmicalo, sve je više ljudi dolazilo u Štab i galama je postajala sve većom. Dečki su se prepirali je li pametnije pokušati proboj ili ostati, sakriti oružje, obući civilku i moliti Boga da ostaneš živ. Oni koji su se odlučili za prvo rješenje, formirali su grupe, razmjenjivali ili uzimali oružje i streljivo od onih koji su ostajali, odlazili u skladište štaba i kojemu je još bilo nešto konzervi, juha u vrećici, tjestenine i keksa, uzimali po nekoliko konzervi i trpali u džepove. Zatim bi se pozdravili i odlazili.* (Mirković, 2011: 389) Socimemska figura ovdje nam je u prvom planu, dakle skupina ljudi, koja se prema Pelešu tvori od semantičkih čestica ili semema koji pripadaju različitim narativnim figurama, dakle laički rečeno skup različitih osobnosti tvori skupinu. (Peleš, 1999: 426) Psihemi koji vode unutarnju borbu sami sa sobom, kao skupina se ipak odlučuju za bijeg, to je njihov izlaz, otići iz grada kako bi izvukli živu glavu, pobjegli od svoje smrti, u ovom se pogledu oni razlikuju od Đure Andrijaševića. On je izabrao smrt kao opciju, a oni od te iste opcije bježe. Alenkin je psihem slično reagirao na nastalu situaciju. *Sjela sam pokraj Biloga i pitala ga što ćemo mi učiniti: ostati u štabu ili otići u bolnicu? Ako nas četnici zateknu u štabu, teško ćemo im objasniti da smo civili, a bolnica će biti, koliko-toliko, zaštićena...* (Mirković, 2011: 389) Ovdje počinje Alenkino kolebanje i traženje izlaza, koji će biti lakša opcija za nju. *Odustala sam od razgovora i bijesno otišla pripremati se za put.* (Mirković, 2011: 391) Dakle, Alenka kao i skupina ljudi prije nje, odlučuje se za odlazak, odlučuje sačuvati svoj život, ukoliko je to moguće, tada se još činilo kao opcija jer bijeg nije bio potpuno moguć, nešto je moglo krenuti po zlu, sve je to što ju je mučilo, mučilo ju je i kako će ostaviti svoje prijatelje one s kojima je taj rat dijelila dobro i zlo, dijelila hranu, cigarete. Sto pitanja bilo je u njezinoj glavi. Psihemska narativna figura kod Alenke posebno je izražena u tim trenucima, ona traži način, želi ostati, a ne može, može, ali to za nju znači odlazak u smrt. *Siniše i ostalih još nije bilo, pa sam se zbunjeno počela obazirati oko sebe. Zdravko mi je oštro dobacio da se pripremam i krenem, jer više nema vremena za predomišljanje.* (Mirković, 2011: 395) Pokret je bio pred njom, izlaz je bio nikada bliže. Put preko polja, mokrih puteva, blata postao je uobičajen prostor za kolonu u kojoj se nalazila Alenka. *Ponovno smo ušli u kukuruzište. Što smo*

dalje išli bilo je teže hodati, jer su kukuruzišta bila zapuštena i neobrana, obrasla u visoku travu, pa smo se dio puta probijali kao kroz prašumu. Ljudi na čelu kolone noževima i mačetama su krčili put ostalima. Povremeno su se smjenjivali, jer bi iscrpljeni padali. Bili su premoreni od hodanja, gladni žedni, a nisu imali ni prava pomagala za krčenje. (Mirković, 2011: 401) Ponovno se dotičemo skupnosti i zajednice, tj. sociemske narativne figure, sve „izbjeglice“ funkcioniraju kao jedno, da bi preživjeli moraju raditi skupa, koračaju uz uspone i padove prema svom izlazu. Prema Pelešu sociemska figura može imati, gledajući iz perspektive društvenih grupa, različite tipove udruživanja, od rodbinskih, etničkih do gospodarstvenih i ideoloških. (Peleš, 1999: 249) Za ovu skupinu koja traži izlaza može se reći da funkcioniraju kao etnička zajednica, ali i ideološka, dakle svi su Hrvati koji bježe od neprijatelja, a imaju i istu ideologiju teže zajedničkom cilju - izlazu. Kada je cilj konačno ostvaren, osvrnut ćemo se na Alenkine riječi. *Osjećala sam se blaženo: bilo je toplo, hrana je bila predamnom, nisam bila žedna i – bila sam živa. Osjećala sam neopisiv mir.* (Mirković, 2011: 409) Dakle, Alenka je preživjela, ostvarila je svoj cilj, bijeg kao izlaz pronašla je odlaskom iz ratnog Vukovara, grada koji je na dan njezina odlaska trebao pasti. Alenka je svoj život tada spasila, bijeg je bio jedini izlaz. Nakon istraživanja literature na temu Alenkina romana, nailazimo na intervju s njom, 20 godina nakon pada grada, emocije se ni tada nisu slegnule. Alenku i dalje muče brojna pitanja, no osvrnut ćemo se na njezin odgovor koji možemo usporediti sa zadnjim citatom. *Tek sam nedavno donekle raskrstila s takozvanom krivnjom preživjelih. Dugo sam mislila da su oni najbolji poginuli, što je za sobom automatski povlačilo pitanje: zašto sam ja ostala živa?*¹³ Dakle, mir i spokoj koji je doživjela kao preživjela i spašena u Vinkovcima, godinama ju je proganjao, pitala se zašto je baš ona preživjela? Dakle, ova pitanja možemo povezati i s onime kada se Alenka pitala je li ispravno što bježi, hoće li ostati u Vukovaru ili otići, sve je u emocijama i te će ju emocije za života pratiti, proživljena trauma, stanje kada mozak radi „sto na sat“, borba za opstanak u neku ruku, a ona je opstala, pobijedila je time što je preživjela, ali i izgubila jer misli da nije učinila dovoljno.

Bijeg kao izlaz pronalazimo i unutar pjesme Damira Plavšića¹⁴ *Krećemo uz sivu Vuku*. Iz pjesme ćemo izdvojiti dio koji bismo mogli povezati s kolonom unutar koje se našla i naša junakinja Alenka.

---

¹³ <https://www.matica.hr/hr/363/meni-je-vukovar-emocionalna-kategorija-21137/> (Pristup: 05.09.2021.)

¹⁴ Rođen u Vukovaru 1969. godine, autor romana-poezije u stihovima *Zapisi iz srpskih logora*.

*Vodim, šepajući kolonu gladnih, iscrpljenih,
kolonu izgubljenih ljudi koji idu u nepoznato.*

Kolonom odjekuje plač, osjeti se smrad znoja. (Rem, 2010: 318)

Kolona u kojoj je bila Alenka tražila je izlaz, a izlaz je bio bijeg iz Vukovara. Baš poput i ovih lirskih subjekata unutar pjesme, pokušali su naći svoj izlaz, no to je bio izlaz u nepoznato, znali su da bježati moraju, bijeg je bio jedino rješenje. Prognani iz svojih skloništa, hodaju poznatim stazama u nepoznato, međutim ni te staze nisu bile više tako poznate.

Vuka je postala siva, postala je prljavo

mutna,

ptice i žabe odavno su pobjegle ili uginule,

drveće je raskomadano i uništeno, (Rem, 2010: 318)

Ova nam pjesma pejzažno-lirskog karaktera vizualno donosi ono što se promijenilo, ništa više nije bilo isto. Cilj je bio pronaći izlaza, izlaza koji će za njih biti kraj, da za njih ratne strahote prestanu. Kada govorimo o bijegu u nepoznato možemo to protumačiti kao da nisu znali što ih na tom putu čeka. Kako saznajemo Alenka je sa svojom kolonom uspjela pobjeći, no podatke o spomenutoj koloni unutar lirskoga teksta nemamo. Mogli su završiti svakako, u ratu nije bilo milosti, možda kolona predvođena lirskim „ja“ subjektom, svoga izlaza nije ni vidjela.

Za sami kraj osvrnut ćemo se na *Priču o gradu* Siniše Glavaševića¹⁵, za kojega smo svi nekada barem u prolazu čuli, znamo da je njegova priča završila tragično. Iz Alenkine romaneskne kronike saznajemo da Siniša nije htio napustiti grad, u njem je do samoga kraja ostao, kako je on rekao jer je morao. *Na kraju je Siniša rekao: „Ja ostajem. Imam svoje razloge i ne želim ih objašnjavati. Mi ćemo ponovno otići do Štaba, a vi se pripremite za odlazak.“* (Mirković, 2011: 382) Siniša Glavašević nije htio pobjeći iz grada, za njega je izlaz bio ostanak, kao da je svome gradu bio dužan da ostane. *Vjerojatno bih odustao i od sebe sama, ali ne mogu. Jer, tko će ostati ako se svi odreknuo sebe i pobjegnemo u svoj strah? Kome ostaviti grad? Tko će mi ga čuvati dok mene ne bude, dok se budem tražio po smetištima ljudskih duša, dok budem onako sam bez sebe glavinjao, ranjav i umoran, u vrućici, dok moje oči budu rasle pred osobnim porazom?* (Rem,

---

¹⁵ Rođen u Vukovaru 1960., ubijen od neprijateljske ruke na Ovčari 1991. Bio je novinar, publicist, književnik, najviše upamćen kao ratni izvjestitelj na Hrvatskom radiju Vukovar.

2010: 113) Iz ovih redaka možemo uočiti kako Siniša nije bio za bijeg, nije mogao pobjeći, dužnost prema voljenome gradu tjerala ga je da ostane. Siniša govori i o strahu, osobnom strahu, strahotama koje su se tim ljudima iz dana u dan događale, s njima se nije mogao nositi. Ontem grada nije mogao ne djelovati na psihem, nigdje ovako čvrstu poveznicu psihema i ontema nismo pronašli kroz cijeli ovaj rad. Sinišin izlaz nije bijeg, već ostanak, ontem Vukovara za njega je bio prečvrst, odlučio je da sebe da za svoj grad, tako je i bilo.

Analizom bjegova kao traženja izlaza, uočavamo ogromnu razliku, smrt-bijeg-smrt nekakav je redosljed na koji se možemo zaključno referirati. Đuro Andrijašević antijunak svojega doba pobjegao je u smrt jer je u tome vidio jedino ispravno rješenje, suvišan čovjek u malenome svijetu odlučio si je oduzeti život jer si svoje životne poraze nije mogao oprostiti, za njega je smrt bila izlaz. Alenka Mirković svoj je izlaz pronašla bijegom od smrti, bijegom iz Vukovara, njezina je volja za životom bila jača od svega, trnovitim putem izvukla se iz grada, spasila svoj život, dok Siniša Glavašević svoj izlaz nije ni tražio, bijeg mu nije bio potreban, poklonio je svoj život gradu, jer kako je i sam napisao „grad – to ste vi“. Opravdao je svoje riječi.

5. ZAKLJUČAK

Polazeći od zadanih tekstova izvodimo sljedeći zaključak, Đuro Andrijašević, Alenka Mirković i ostali junaci, sudionici Domovinskog rata, obilježeni su različitim vrstama bjegova. Đuro kao antijunak svojega doba, najsloženijega psihema s kojim smo se u ovome istraživanju susreli bježi i od sebe i od „Drugoga“, svoj izlaz pronalazi u bijegu, bijegu u svoju vlastitu propast, bijegu u smrt, suicid koji smo sagledali i sa psihološke strane, koja govori da je alkoholizam jedan od glavnih uzroka bijega u smrt ili samoozljeđivanja. Usporedno s Đurom, Alenka nije okarakterizirana ni slično, ustrajala je u svojim ciljevima, suočavala se s katastrofama razorenog grada, suočavala se s neprijateljima, iskusila je strahote rata na svojoj koži, u konačnici svoj je izlaz pronašla u bijegu, bijegu iz tada već razorenog grada koji se „spremao“ pasti. Pobjegla je kako bi spasila sebe od užasa koji joj se mogao dogoditi, nije poklekla. U antologiji *Poetika buke*, pronalazimo različite tipove bijega, bijeg za opstanak, bijeg kao lutanje, pokušaj bijega i za kraj smrt kao opciju, a ne bijeg. Sve ove bjegove međusobno možemo usporediti, svaki od njih ima neke svoje sličnosti i razlike. Za kraj možemo reći kako su se svi bjegovi međusobno našli negdje na sredini, nijedan nije bio isti, niti jedan karakter ove naše priče nije bio isti, već samo sa daškom sličnosti koji smo pomoću ovoga rada mogli iščitati. Đuro, Alenka i „pobjegulje“ svoje su bjegove kroz ovaj rad opravdali.

6. LITERATURA

Tekstovni predlošci:

1. Cihlar Nehajev, Milutin, 2012. *Bijeg*, Zagreb: Školska knjiga
- 2.. Mirković, Alenka, 2011. *Glasom protiv topova*, Zagreb: Naklada Jesenski i Turk
3. Rem, Goran, 2010. *Poetika buke, antologija slavonskog ratnog pisma*, Vinkovci: Biblioteka Dukat

Teorijska literatura:

1. Biti, Vladimir, 2000. *Pojmovnik suvremene književne teorije*, Zagreb: Matica hrvatska
- 2.. Nemeč, Krešimir, 1998. *Povijest hrvatskog romana od 1900. do 1945. godine*, Zagreb: Znanje
- 3.. Nemeč, Krešimir, 2003. *Povijest hrvatskog romana od 1945. do 2000. godine*, Zagreb: Školska knjiga
4. Peleš, Gajo, 1999. *Tumačenje romana*, Zagreb: Artresor naklada

Mrežni izvori:

1. Armanda, Lucijana, 2010. *Putovanje kao Bijeg od stvarnosti kod Nehajevljevih intelektualaca*, Dani Hvarškoga kazališta. Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu, Vol. 36. No. 1., dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/72787> (pristup: 31.08.2021.)
2. Brečić, Petrana, 2017. Suicidalnost u psihijatrijskim poremećajima, Klinika za psihijatriju „Vrapče“, Zagreb: Medicus 26 (2), dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/189043> (pristup: 06.09.2021.)
3. Cvitan, Grozdana, 2011. Razgovor: Alenka Mirković-Nadž, braniteljica Vukovara, književnica i književna prevoditeljica, Meni je Vukovar emocionalna kategorija, Hrvatska revija 3-4, dostupno na: <https://www.matica.hr/hr/363/meni-je-vukovar-emocionalna-kategorija-21137/> (pristup: 05.09.2021.)
4. Društvo hrvatskih književnika, <http://dhk.hr/clanovi-drustva/detaljnije/alenka-mirkovic-nad> (pristup: 30.08.2021.)

5. *Leksikon Marina Držića*, mrežno izdanje. Drugi <https://leksikon.muzej-marindrzcic.eu/drugi/> (pristup: 03.09.2021.)
6. Matanović, Julijana, 2004. *Od prvog zapisa do „povratka u normalu“*, Sarajevske sveske, br. 5, dostupno na: <http://www.sveske.ba/bs/content/od-prvog-zapisa-do-povratka-u-normalu> (pristup: 03.09.2021.)
7. Matica hrvatska, mrežno izdanje, 2009. *Usponi, padovi i konačno dobri radovi*, Hrvatska revija, br. 3, dostupno na: <https://www.matica.hr/hr/355/usponi-padovi-i-konacno-dobri-radovi-21076/> (pristup: 03.09.2021.)
8. Moderna vremena, mrežno izdanje. Dostupno na: <https://mvinfo.hr/knjiga/7689/poetika-buke-antologija-slavonskog-ratnog-pisma> (pristup: 30.08.2021.)